

Predrag Milidrag

Razlika *esse-essentia* u *Sumi protiv pagana*, II 52–54

Apstrakt Članak analizira Akvinčeve argumente za realnu razliku između suštine i bivstvovanja (*esse*) izložene u poglavljima 52–54 druge knjige *Sume protiv pagana* u širem kontekstu njegove metafizike. Prvo se analiziraju određenja samog Boga na osnovu realne razlike (*Ipsum esse subsistens, tvorac, beskonačna savršenost*), a potom uloga kategorija akta i potencije, primarnosti akta, odvajanje akta od forme u Tominom razumevanju bivstvovanja, kao i pojam egzistencijalnog učestvovanja; pritom se ukazuje na temeljnu razliku između odgovarajućih razumevanja tih kategorija kod Platona i Aristotela, s jedne strane, i Tome Akvinskog, s druge. Na kraju se analizira uloga dve vrste uzročnosti, delotvorne i formalne, u realnoj razlici.

ključne reči: *esse, essentia, bivstvovanje, Toma Akvinski, učestvovanje, actus essendi, ipsum esse subsistens, Suma protiv pagana*

414

Iako su bez velike rasprave prihvatili tumačenje da je suština posmatrana kao puka potencija realno različita od svog akta bivstvovanja, nakon Akvinca (Thomas Aquinas) sholastičari su se sporili oko pitanja da li je u aktualno bivstvujućem konkretnom biću realna razlika između suštine i bivstvovanja (ili egzistencije) razlika između dva metafizička konstituenta tog bića?¹

Na to je pitanje Akvinčev odgovor bio dosledno pozitivan. Međutim, ostaje drugo pitanje, o kojoj je vrsti razlike ovde reč? Avicena (Avicenna) je držao da postoji realna razlika između bivstvovanja i suštine pri čemu je bivstvovanje sveo na kategorijalnu akcidenciju.² Egidije Rimski (Aegidius Romanus) će samo dve godine nakon Tomine smrti o razlici između bivstvovanja i suštine govoriti kao o razlici između dve *res* koje, iako u bićima sjedinjene, mogu biti razdvojene božjom moći.³

1 Kažem „ili egzistencije“, pošto je Tomina razlika *essentia-esse* u kasnijoj sholastici postala razlika *essentia-existentia* koja više nije Tomina. „Egzistencija“ nije dobar prevod za Tomino *esse*; za razloge, up. Milidrag 2014: 14–15, nap. 33. U prevodima tekstova sekundarne literature držao sam se izraza koji su koristili autori za prevod Tominog *essee* (egzistencija), a koji su pod tim podrazumevali njegov *actus essendi*, a ne kasnosholatičko *esse actualis existentiae*. Tekst je nastao u okviru projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja R. Srbije pod brojem 179049.

2 Za Avicenu, vidi, na primer, Cunningham 1974, Wisnovsky 2005; za uticaj Avicene na Tomu glede realne razlike, up. Houser 2007, O’Shaughnessy 1959.

3 Up. Nash 1957.

Tri su osnovne komponente *Tomine* realne razlike. Prvo, nasuprot Egidiju Rimskom, Toma tvrdi da je to razlika između principa, a ne stvari. Nadalje, nasuprot Aviceni, Toma zastupa realnu nesvodivost ijednog od ovih principa na onaj drugi:⁴ ničeg nema u suštini stvari što bi dopustilo da zaključimo o tome da li ona realno bivstvuje.⁵ Na kraju, o realnoj razlici pre treba misliti kao o realnoj *kompoziciji*. Zapravo, Toma koristi glagol *distinguere* samo jednom kada govori o odnosu bivstvovanja i suštine.⁶ Ne može biti kompozicije između ovih principa osim ako nisu različiti, te, otud, nije netačno, ali jeste neprecizno govoriti o *realnoj* razlici, jer izvan od kompozicije ti principi nemaju stvarnost.

Tomini radovi prepuni su mesta o realnoj razlici, ali je on uvek obrađuje unutar konteksta drugih problema. No, njome se sasvim eksplicitno i naširoko bavi u poglavljima 52–54 druge knjige *Sume protiv pagana*. Tu raspravlja, prvo, o stvarnosti takve razlike u umskim supstancijama, dakle u anđelima i ljudskim dušama (pogl. 52), potom o gledištu da takva razlika odražava strukturu akt–potencija u tim stvoreninama (pogl. 53) i, treće, činjenicu da kompozicija suštine i bivstvovanja nije identična s kompozicijom forme i materije (pogl. 54). Zapravo, u ovim trima poglavljima nalaze se svi glavni teološki i filozofski elementi koji imaju ulogu u Tominoj upotrebi realne razlike. Ta poglavlja, zato, pružaju odličan predložak za ispitivanje različitih rukavaca Akvinčeve obrade kompozicije između suštine i bivstvovanja.

415

I. Bog

Poglavlje 52 („U stvorenim umskim supstancijama razlikuje se bivstvovanje i ‘ono što jest’“)⁷ počinje razmatranjem činjenice da, iako nisu

4 Up. DEE, c. 4: „Naime, što god ne ulazi u pojam biti ili štostva, to prilazi stvari kao izvanjski dodatak i tvori složevinu s biti (*Quicquid enim non est de intellectu essentie uel quiditatis, hoc est adueniens extra et faciens compositionem cum essentia*)“, Akvinski 1996: 306. Korišćene skraćenice: ST – Summa theologiae, SCG – Summa contra gentiles, *Quodl.* – Quaestiones de quodlibet, *In Sent.* – Scriptum super Sententiis magistri Petri Lombardi, *In De hebdom.* – In librum Boethii De hebdomadibus expositio, *In De Trin.* – In librum Boethii De Trinitate expositio, *De ver.* – Quaestiones disputatae de veritate, *De pot.* – Quaestiones disputatae de potentia, *DEE* – De ente et essentia, *Comp. th.* – Compendium theologiae, *Q. de anima* – *Quaestiones disputatae de anima*.

5 Naravno da znamo da bivstvuje u našem duhu kada mislimo o njoj, ali to ne znamo na osnovu uvida u samu suštinu kao takvu; bivstvovanje spoznajemo drugom operacijom razuma, suđenjem (*iudicium*; up. npr. *In De Trin.*, q. 5, a. 3, *resp.* (Akvinski 2005: 109)), a suštinu prvom, poimanjem (*apprehensio*). Suština nikad ne može postojati bez bivstvovanja, ali je možemo *posmatrati* kao da je bez bivstvovanja i to Toma naziva apsolutno posmatranje suštine; za to, up. DEE, c. 3 (Akvinski 1996: 296) i *Quodl.* 8, q. 1, a. 1, *resp.*

6 *De ver.*, q. 1, a. 1, ad s. c. 3 (Akvinski 2001: 245).

7 „Quod in substantiis intellectualibus creatis differt esse et quod est“, Akvinski 1993: 561.

materijalne niti su sastavljene od mešavine forme i materije, umske supstancije ipak nemaju onu prostost koju ima Bog. Razlozi koji su za to navedeni slede prirodu subzistentnog bića, tj. bića koje bivstvuje supstancijalno, a koje nije u stanju da se deli, utoliko što su u njemu suština i bivstvovanje istovetni. Nakon navođenja niza argumenata zamišljenih da demonstriraju tu istinu, Toma završava poglavlje pozivanjem na Izlazak 3.14 gde Bog sebe otkriva kao Onog koji jeste.⁸ Zapravo, tvrdeći da božja priroda zahteva da njegova supstancija bude njegovo bivstvovanje, Toma čitaoca upućuje na poglavlje 22 prve knjige, gde nam kaže da je ovu „uzvišenu istinu“ Bog otkrio Mojsiju:

416

O toj uzvišenoj istini Mojsija je poučio sam Gospodin kada ga je pitao, Izl. 3, 13-14: 'Ako dođem k Izraelcima pa im kažem: Bog otaca vaših poslao me k vama, i oni me zapitaju: Kako mu je ime? – što ću im odgovoriti? JA SAM KOJI JESAM, reče Bog Mojsiju... Kaži Izraelcima: JA JESAM posla me k vama'. Time je pokazao da je njegovo vlastito ime KOJI JEST. A ime je određeno da označi narav ili bit neke stvari. Odatle se zaključuje da je samo Božje bivstvovanje njegova bit ili narav.⁹

Reći da su supstancija i bivstvovanje identični u Bogu samo po sebi nije ništa posebno za hrišćanskog teologa. Tvrditi, međutim, kao što Toma čini, da je božja supstancija njegovo bivstvovanje, drugim rečima, *dati primarnost bivstvovanju nad suštinom* jeste Akvinčev radikalni odmak i od svojih prethodnika i od svojih savremenika. Uvodeći bukvalno tumačenje reči *Qui est* iz Izlaska, Toma odbacuje i grčko filozofsko razumevanje bivstvovanja kao ograničenog na formu i hrišćansko teološko razumevanje Boga kao beskonačne suštine.

Pošto se poglavlja 52-54 pojavljuju u drugoj knjizi *Sume*, u celini posvećenoj problemu stvaranja, veliki deo razmatranja Boga kao tvorca završen je u prethodnim poglavljima i, otud, podrazumevan u ovim. Zato što sve stvorenine imaju Boga kao izvor svog bivstvovanja (pogl. 6) i pošto ih on dovodi u bivstvovanje (pogl. 15) iz ničega (pogl. 16), svojim slobodnim aktom (pogl. 23), u poglavljima 52-54 stvaranje je razmatrano u kategorijama uzročnosti i Bog je označen kao *primum agens* („iskonski djelatelj“, pogl. 52). Ponovo, argumenti proizilaze iz božje prirode kao suzbistentnog

8 „A Gospod reče Mojsiju: ja sam onaj što jest. I reče: tako ćeš kazati sinovima Izraeljevijem: koji jest, on me posla k vama“, prevod Đ. Daničića.

9 SCG I, 22: „*Hanc autem sublimem veritatem Moyses a domino est edoctus, qui cum quaereret a domino, Exod. 3 dicens: si dixerint ad me filii Israel, quod nomen eius? Quid dicam eis? Dominus respondit: ego sum qui sum. Sic dices filiis Israel: qui est misit me ad vos, ostendens suum proprium nomen esse qui est. Quodlibet autem nomen est institutum ad significandum naturam seu essentiam alicuius rei. Unde relinquitur quod ipsum divinum esse est sua essentia vel natura*“, Akvinski 1990: 119; zarad terminološkog ujednačavanja s ostatkom teksta, umesto *bitak* stavljeno je *bivstvovanje*.

bića. Pošto sam Bog jeste pomoću sebe samog, sve druge supstancije svoje bivstvovanje moraju primati od njega. Bog *jeste* bivstvovanje, sve druge supstancije tek *imaju* bivstvovanje.¹⁰ Zato što je samo Bog neuzrokovano biće, sva druga bića jesu uzrokovana. Pošto je Bog najsavršeniji u aktualnosti i pošto je sama aktualnost, sva bića koja imaju aktualnost zavise od njega. S tog razloga, Bog je prvi delatnik, kao što je samo on vlastito bivstvovanje.

Zapravo, Toma zaključuje da *ipsum esse* pripada prvom delatniku kao njegova svojstvena priroda.¹¹ I upravo zato što je *ipsum esse subsistens* Bog je u stanju da uzročno proizvede neku sličnost sa samim sobom u svim stvorenim supstancijama, prenošenjem bivstvovanja njima (pogl. 53).

Tomino razumevanje *Ipsum esse subsistens* kao beskonačnog, ne samo u negativnom smislu odsustva ograničenja već i u pozitivnom smislu preobilnosti savršenstva, sledi iz njegovog razumevanja Boga kao subzistentnog bića. Samosubzistentno biće jeste beskonačno zato što ničim nije ograničeno. Otud, takvo biće može biti samo jedno, pošto beskonačno biće mora nužnim načinom sadržavati svako savršenstvo.¹² Ukoliko bi postojala dva takva bića ne bi bilo moguće razlikovati ih (pogl. 52). Za Tomu, dakle, Bog je izvor ne samo bivstvovanja već i svakog savršenstva, pošto beskonačno bivstvovanje jeste identično s beskonačnom savršenošću.¹³

Bog kao *ipsum esse subsistens*, kao tvorac i kao beskonačna savršenost susreću se u 53. poglavlju gde svetac kaže da u svim stvorenim bićima postoji potencija da usavršavaju druga bića i da budu usavršavana. Očito je da Toma ima na umu dvostruku potenciju koja odgovara složenoj prirodi svakog stvorenog bića. Posmatrane odvojeno od bivstvovanja koje primaju od Boga, supstancije imaju sposobnost da budu usavršavane. Kao supstancije koje imaju izvesnu sličnost s Bogom zahvaljujući bivstvovanju koje im je preneo kao *ipsum esse subsistens*, one unutar sebe imaju sposobnost da usavršavaju, sposobnost koja svoju delatnost izvođi iz Boga kao beskonačne savršenosti. Pošto su složena bića, njihovo

10 SCG II, 52: „Prema tome, budući da je Bog subzistentno bivstvovanje preostaje da ništa drugo osim njega bude svoje bivstvovanje (*Relinquitur igitur quod, cum Deus sit esse subsistens, nihil aliud praeter ipsum est suum esse*)“, Akvinski 1993: 563; zarad terminološkog ujednačavanja, umesto *samostojni* stavljeno je *subzistentni*.

11 SCG II, 52: „Samo bivstvovanje pripada iskonskom djelatelju po njegovoj vlastitoj naravi. Božje je bivstvovanje istovjetno s njegovom supstancijom, kako je pokazano (*Ipsum esse competit primo agenti secundum propriam naturam: esse enim Dei est eius substantia ut supra ostensum est*)“, Akvinski 1993: 565; umesto *bivstvo* stavljeno je *supstancija*.

12 Up. DEE, c. 4 i *Quodl.*, 3, q. 3, a. 8, *resp.* (Akvinski 2001: 575).

13 Up. DEE, c. 5 (Akvinski 1996: 314).

bivstvovanje i njihova savršenstva proizvod su ne njihovih esencijalnih principa već njihovog egzistencijalnog odnosa s njihovim tvorcem. Razlika između suštine i bivstvovanja otud je realna razlika koja se može pronaći u svim stvorenim bićima, materijalnim i nematerijalnim (pogl. 54).

II. Stvoreni svet

418 U poglavlju 52 drugog dela *Sume protiv pagana* Toma nudi nekoliko argumenata u prilog tezi da su umske supstancije složene i svi se zasnivaju na tome da je samo Bog potpuno prost. Sam pojam božje apsolutne prostote zasnovan je na ranije pomenutom razumevanju Boga kao onog čija je svojstvena priroda da bude. Pošto su u Bogu bivstvovanje i suština identični, nema osnova ni za kakvu složenost u njemu. Iz toga Toma izvodi temeljni princip od kojeg zavise svi argumenti u ovom poglavlju: „A bivstvovanje, ukoliko je bivstvovanje, ne može biti različito, ali može postati različito po nečem što je izvan njega“.¹⁴ Otud, kada u ovom poglavlju argumentiše u prilog složenosti u umskim stvorenjima na osnovu božjeg bivstvovanja koje je izvan svakog roda, božje beskonačnosti i božje neuzrokovane prirode, on tvrdi da rodne/vrsne razlike, konačnost i uzrokovana priroda umskih stvorenja ne mogu biti objašnjeni isključivo u kategorijama bivstvovanja, jer bivstvovanje kao takvo potpuno je prosto i unutar sebe ne sadrži temelj za vlastitu diversifikaciju. Dakle, gdegod našli stvorenja možemo biti sigurni da je bivstvovanje ušlo u složenost s nečim drugim od sebe samog (sa suštinom) ili da je njime ograničeno.

Poslednja dva argumenta u poglavlju otkrivaju jedinstvenost Boga i vrstu odnosa za koju Toma misli da je na delu između Boga i njegovih stvorenja. U četvrtom argumentu Toma tvrdi da pošto je Bog „najsavršenija aktualnost“ sledi da je ta aktualnost „bivstvovanje, prema kojemu smjera svako nastajanje i svako gibanje. Naime svaka je forma i aktualnost u potenciji pre nego stekne bivstvovanje“.¹⁵ Ova izjava postavlja scenu za razmatranje složenosti od aktualnosti i potencijalnosti u umskim bićima u narednom poglavlju. U petom argumentu Toma insistira da pošto je Bog samo bivstvovanje, utoliko što mu bivstvovanje pripada po njegovoj vlastitoj prirodi, sledi da „što nekomu pripada po njegovoj vlastitoj

14 „Esse autem, in quantum est esse, non potest esse diversum: potest autem diversificari per aliquid quod est praeter esse“, Akvinski 1993: 562.

15 „Hic autem est esse, ad quod generatio et omnis motus terminatur: omnis enim forma et actus est in potentia antequam esse acquirat“, Akvinski 1993: 564. Zarad terminološkog ujednačavanja umesto *zbiljnost*, *lik* i *moгуćnost* stavljeno je redom *aktualnost*, *forma* i *potencija*.

naravi, ne pristaje drugima, osim po udioništvovanju, kao npr. toplota tijelima koja nisu oganj“.¹⁶

Aktualnost–potencijalnost i učestvovanje dva su filozofska principa kojima se Toma stalno iznova vraća u primeni učenja o realnoj razlici na stvarvine i u tumačenju njihovog odnosa prema Bogu. Pre nego što razmotrimo njihovo povezivanje, međutim, moramo razmotriti svaki posebno zbog posebnog načina na koji omogućavaju Tomi da razvije temeljna svojstva razlike između suštine i bivstvovanja.

Akt–potencija i realna razlika

Kako kaže Žilson, „složenost materije i forme dominira Aristotelovom prirodnom filozofijom, no složenost suštine i egzistencije nije aristotelovska“.¹⁷ Toma je bio prinuđen da stvori razliku koje nema kod Aristotela (Ἀριστοτέλης) i to s dva razloga, zbog hrišćanskog učenja o slobodnom stvaranju *ex nihilo* i zato što je odbijao složenost forme i materije kao koekstenzivne s celom stvorenom stvarnošću.¹⁸ Njegovi razlozi za odbacivanje složenosti forme i materije kao krajnje složenosti u stvorenim stvarima postavljeni su u poglavlju 54 i nešto ćemo ih kasnije ispitati.

419

Aristotelovo poistovećivanje suštine i bivstvovanja nije bilo teološki prihvatljivo, jer je pretpostavljalo da bivstvovanje pripada stvari zahvaljujući suštini. Aristotelov nužan i večan svet neizbežna je posledica tog poistovećivanja. Aviceninog gledanje na bivstvovanje kao akcenciju suštine takođe je bilo neprihvatljivo, jer je vodilo zaključku da je svet nužno stvoren; jer ako je bivstvovanje akcencija suštine, prirodama suština pripada da bivstvuju i Bog je pritom prinuđen da ih stvara. Ono što je Toma tražio jeste jasno razlikovanje između suštine i bivstvovanja, takvo da se bivstvovanje nikako ne može razumeti kao identično sa suštinom niti kao pripadno njoj.

Realna razlika jasno je tomistički, ne aristotelovski princip. Međutim, Akvinao koristi Aristotelov pojmovni okvir akt–potencija ne bi li otišao dalje od Aristotela. Tačnije, on koristi dva aristotelovska principa, akt i potenciju kao sjedinjenu složenost i primarnost akta kao sredstva kojima stiže do objašnjenja razlike između suštine i bivstvovanja na osnovu potencije i

16 SCG I, 43: „Quod autem competit alicui secundum propriam naturam suam, non convenit aliis nisi per modum participationis: sicut calor aliis corporibus ab igne“, isto. Up. i I, 28 (Akvinski 1993: 141), DEE, c. 4 (Akvinski 1996: 308), *Quodl.*, 3, q. 3, a. 8, resp. (Akvinski 2001: 575–576).

17 Gilson 1955: 422.

18 Za odbacivanje hilemorfičkog ustrojstva u anđelima, up. DEE, c. 4 (Akvinski 1996: 300–302).

akta i objašnjenja božje delatnosti kao delotvornog uzrokovanja bivstvovanja stvorenih stvari na osnovu koncepta akt-akt.

Po razmatranju složenosti u umskim stvoreninama u poglavlju 52, Toma se u narednom poglavlju („U stvorenim umskim supstancijama postoji aktualnost i potencijalnost“¹⁹) okreće razmatranju mesta koju imaju aktualnost i potencijalnost u kontekstu prirode te složenosti. Njegov prvi argument za takvu složenost počiva na komplementarnosti ili proporcionalnosti koja određuje odnos između akta i potencije:

Doista, u kojem god se biću nalazi dvoje, od kojih je jedno dopuna drugoga, tu je odnos jednoga spram drugoga kao odnos potencije spram akta; ništa naime ne biva dopunjeno drukčije nego vlastitom aktualnošću.²⁰

420

Zaleđe takvog razumevanja korelacije akta i potencije čini aristotelovska upotreba tih pojmova za objašnjenje problema bića i postajanja. Akt i potencija bili su sredstva kojima je Stagiranin objašnjavao unutrašnje jedinstvo stvari bez negiranja stvarnosti promene. Iako nije relevantna za problem promene, Tomina primena tog metodološkog principa na realnu razliku izuzetno je važna s obzirom na pitanje jedinstva u složenoj stvari. Dakle, svetac insistira na „komplementarnosti“ akta i potencije, i samog akta kao onog što „kompletira“ stvar. Akt i potencija nisu dve stvari, već su dva principa koji su u jedinstvu neke konkretne stvari proporcionalni jedan u odnosu na drugi.²¹

Proporcija koju Toma ima na umu na ovom mestu jeste između toga *da* stvar *jeste* i toga *šta* je stvar, proporcija koja se primenjuje čak i na umske supstancije. Kako kaže u poglavlju 52,

[p]remda umske supstancije nisu tjelesne, ni složene od tvari i forme, niti bivstvuju u tvari kao tvarne forme, ne smije se pomisliti da se zbog toga izjednačuju s Božjom jednostavnošću. Doista, u njima se nalazi neka složenost zbog toga što u njima nije istovjetno *bivstvovanje* i *ono što jest*.²²

Na ovoj je razlici Toma radio praktično od samog početka intelektualne karijere. Tako, na slavnim mestu iz delceta *O biću i suštini* on ukazuje da

19 „Quod in substantiis intellectualibus creatis est actus et potentia“, Akvinski 1993: 566.

20 „In quocumque enim inveniuntur aliqua duo quorum unum est complementum alterius, proportio unius eorum ad alterum est sicut proportio potentiae ad actum: nihil enim completur nisi per proprium actum“, Akvinski 1993: 567.

21 Taj princip već je jasno postavljen u 18. poglavlju prve knjige; up. Akvinski 1993: 91.

22 „Non est autem opinandum quod, quamvis substantiae intellectuales non sint corporeae, nec ex materia et forma compositae, nec in materia existentes sicut formae materiales, quod propter hoc divinae simplicitati adaequantur. Invenitur enim in eis aliqua compositio ex eo quod non est idem in eis esse et quod est“, Akvinski 1993: 561.

je moguće znati šta su čovek ili feniks, a pritom ne znati da jesu. Na osnovu toga zaključuje da je bivstvovanje stvari drugo od suštine ili štatstva stvari.²³ U umskim supstancijama, dakle, suština je štatstvo ili inteligibilnost supstancije, a akt je aktualizujući princip koji čini da inteligibilnost bude.²⁴

Primarnost akta

Drugi argument koji Akvinac izlaže u poglavlju 53 drugog dela *Sume protiv pagana* u prilog korelaciji akta i potencije u stvarima zasnovan je na primarnosti akta: „Što je u nekoj stvari od djelatelja, treba da to bude aktualnost; naime svojstveno je djelatelju da nešto učini aktualnim“.²⁵ To smo već sreli u poglavlju 52: „Budući da svaki djelatelj djeluje ukoliko je u aktu, iskonskom djelatelju, koji je najsavršeniji, bivstvovanje u aktu pripada na najsavršeniji način“.²⁶ Temeljni princip koji je ovde na delu jeste aristotelovski, primarnost akta.²⁷ Za Aristotela, nešto može proizvesti akt samo u meri u kojoj je i samo aktualno.²⁸

421

Koristeći taj princip u kontekstu stvaranja Toma ide dalje od Aristotela tvrdeći ne samo da postoji odnos akta i potencije između bivstvovanja i suštne u stvorenim stvarima, već i odnos akta i akta između Boga i stvorivine. Osnova za drugo jeste primarnost *Ipsum esse subsistensa* nad stvorenim bivstvovanjem, a osnova za prvo je primarnost stvorenog bivstvovanja u odnosu na stvorenu potenciju. U obe instance to znači da bivstvovanje jeste prva posledica božje stvaralačke moći. Kako drugde kaže, „bivstvovanje jeste najzajedničkija posledica i najintimnija od svih“.²⁹ Zato u 53. poglavlju tvrdi da sve što je od delatelja jeste aktualnost. Bog kao prvi delatnik pre svih drugih posledica proizvodi bivstvovanje pomoću kojeg su stvari proizvedene u bivstvovanje.³⁰ Dakle, postoji odnos

23 „[M]ogu, doista, shvatiti što je čovjek ili feniks, a ipak ne znati postoji li u stvarnosti. Jasno je dakle da se bivstvovanje razlikuje od biti ili štostva (*possum enim intelligere quid est homo uel fenix et tamen ignorare an esse habeat in rerum natura; ergo patet quod esse est aliud ab essentia uel quiditate*)“, Akvinski 1996: 306.

24 Za bivstvovanje kao akt, up. SCG I, 22: „Bivstvovanje znači neku aktualnost (*Esse actum quendam nominat*)“, Akvinski 1993: 117 up. i ST I, q. 54, a. 1 resp.

25 „Amplius. Quod inest alicui ab agente, oportet esse actum: agentis enim est facere aliquid actu“, Akvinski 1993: 566.

26 „Item. Cum omne agens agat in quantum est actu, primo agenti, quod est perfectissimum, competit esse in actu perfectissimo modo“, Akvinski 1993: 564.

27 Up. *Metafiziku* IX, 1049b–1051a (Aristotel 1988a: 228–233).

28 *Metafizika* IX, 1049b 20–28.

29 *De pot.*, q. 3, a. 7 resp.: „Ipsum enim esse est communissimus effectus primus et intimior omnibus aliis effectibus“.

30 Up. *De pot.*, q. 3, a. 4, resp.: „Prva posledica [prvog uzroka] jeste bivstvovanje i nju pretpostavljaju sve druge posledice, a ona ne pretpostavlja nijednu drugu (*Primus autem effectus est ipsum esse, quod omnibus aliis effectibus praesupponitur et ipsum non praesupponit aliquem alium effectum*)“.

akt-akt između Boga i stvorenine. Istovremeno, to bivstvovanje koje je proizvedeno od Boga stoji u korelaciji sa suštinom kao akt s potencijom „jer se aktualnost, ukoliko je takva, odnosi na potencijalnost“.³¹ Tako Toma opisuje pun krug do tačke koja je cilj do kog treba stići u poglavlju 53: „Po tome preostaje da je u bilo kojoj stvorenoj supstanciji prisutna složenost od aktualnosti i potencijalnosti“.³²

Istovremeno, on implicitno odbacuje mogućnost da suština bude razumevana kao neka vrsta preegzistirajuće potencije koja čeka da bude aktualizovana, prvo, zato što je princip potencija a ne stvar, te stvar ne može postojati kao takva i, drugo, zato što je aktualnost prethodeća potenciji, te, otud, ni na koji način nije zavisna od nje, osim kao princip korelacije. Stvoreno bivstvovanje i stvorena potencija počinju da postoje istovremeno ili ih uopšte nema.³³

422

Agnēs enim agit sibi simile (aktualnost-aktualnost)

Četvrti i poslednji argument³⁴ koji Akvinac iznosi u poglavlju 53 zarad uspostavljanja složenosti od akta i potencije u umskim supstancijama sledi iz principa da „djelatelj proizvodi sebi slično ukoliko je u aktu“.³⁵ Vraćajući se šestom poglavlju druge knjige Toma primećuje da kroz bivstvovanje svaka stvorena stvar nalikuje Bogu. Otud, bivstvovanje je za svaku suštinu ono što je akt za potenciju.³⁶

Stvaralačka, *delotvorna* uzročnost ključni je element u učenju o odnosu bivstvovanja i suštine kod Tome. Ukoliko je komponujući princip u svim supstancijama koji im pridolazi izvana, tada bivstvovanje mora biti svojstvena posledica Boga čija je priroda *ipsum esse subsistens*. Nadalje, odnos mora biti odnos akta i akta, pošto je stvoreno bivstvovanje prva posledica *ipsum esse*.³⁷

Važno je sagledati tri momenta. Prvo, Bog nije esencijalno bivstvovanje svih stvari, već je njihovo uzročno bivstvovanje.³⁸ To je drugačiji način da se ustvrdi realna razlika. Samo u Bogu bivstvovanje jeste jedna priroda,

31 SCG II, 53: „[N]am actus, unquantum huiusmodi, ad potentiam refertur“, Akvinski 1993: 566.

32 „Ex quo relinquitur quod id qualibet substantia creata sit compositio actus et potentiae“, isto.

33 Up. *De pot.*, q. 3, a. 5, ad 2, q. 3, a. 1, ad 17 i q. 3, a. 13, ad 4.

34 Treći argument posvećen je učestvovanju i razmotrićemo ga kasnije.

35 „[A]gens enim agit sibi simile inquantum est actu“, Akvinski 1993: 566.

36 Za to, up. i DEE, c. 4 (Akvinski 1996: 308-310).

37 Up. *Comp. th.* I, 68.

38 Up. ST I, q. 3, a. 8, ad 1 (Akvinski 1990: 291).

božja, dok u svim drugim bićima ono mora ući u složenost s prirodom koja je različita od božje i to više ne kao priroda, već kao *akt*: „Ono [bivstvovanje] jeste jedna realna priroda sama, i jeste zapravo dato drugim prirodama posredstvom delotvorne uzročnosti. No, ono im ne može biti dato kao priroda i ne može ući u njihove prirode. Ono im je uistinu dato posredstvom delotvorne uzročnosti, ono uistinu jeste u njima kao realni akt u realnoj potenciji. Ono uistinu nije nijedna od njihovih priroda, niti je deo njihovih priroda.“³⁹

Nadalje, delotvorna uzročnost za Tomu mnogo je više od smeštanja stvo- revina izvan njihovih uzroka, odnosno nije tek stanje suštine. To je potvr- đivanje sličnosti sa svojim uzrokom u samom srcu svake stvorenine. To je, zapravo, samo bivstvovanje. Tako, Toma može reći da stvorenine nisu bivstvovanje već da *imaju* bivstvovanje;⁴⁰ bivstvovanje stvorenina jeste znak njihove stvorenosti: „A tvorni uzrok pristaje svemu što aktualno postoji.“⁴¹ Ne samo da je intrinzična komponenta svakog stvorenog bića, bivstvovanje je komponenta koja je najbliskija, najintimnija svakom biću: „A bivstvovanje je ono što je svakome prisnije i dublje od svega usađeno jer je najformalnije s obzirom na sve što se nalazi u nekoj stvari.“⁴²

423

Treće, realna razlika između bivstvovanja i suštine takođe je razlika između onog što je kontingentno i onog nužnog u stvorenom. Pošto realna razlika znači da bivstvovanje nije svojstvo suštine, ono supstancijama mora prid- oći izvana. Prva stvorena posledica je, kako Toma primećuje, stvoreno biv- stvovanje koje ulazi u konstituciju stvorenih stvari na osnovu božje slobod- ne odluke da te stvari stvori. Suštine, s druge strane, konstituišu nužnu komponentu u stvaranju. Pošto bivstvovanje ne može samo sebe diversifi- kovati, te ostaje beskonačno osim ukoliko nije ograničeno nečim drugim od sebe (pogl. 52), božja slobodna odluka da stvori bića nalaže mu da obez- bedi i esencijalnu komponentu kojom će bivstvovanje biti ograničeno i diversifikovano. Kontingentnost bivstvovanja neraskidivo je povezana s Bogom kao delotovornim uzrokom. Pošto suštine ne mogu proizvesti biv- stvovanje, njegovo prisustvo u supstancijama zahteva spoljašnji uzrok.

Na ovom mestu Toma pravi odlučujući raskid s Aristotelovim pojmom uzročnosti. Delotvorna uzročnost kao proizvođenje bivstvovanja sasvim

39 Owens 1963: 103.

40 Npr. *Quodl.*, 2, q. 1, a. 2 c: „Jer nijedna stvorenina nije vlastito bivstvovanje, već je ono što ima bivstvovanje (*nulla enim creatura est suum esse, sed est habens esse*)“.

41 ST I, q. 44, a. 1, ad 3: „Unicuique autem competit habere causam agentem, se- cundum quod habet esse“, Akvinski 2005: 376.

42 ST I, q. 8, a. 1, *resp.*: „Esse autem est illud quod est magis intimum cuilibet, et quod profundius omnibus inest, cum sit formale respectu omnium quae in re sunt, ut ex supra dictis patet“.

je strana Aristotelovom večnom i nestvorenom svetu u kojem su prvi uzroci pokretači, ne tvorci, i zato će od Tome pojam *causa efficiens* kao uzrok bivstvovanja, a ne više kretanja, postati osnovni metafizički smisao te uzročnosti.⁴³ Uvodeći razliku između suštine i bivstvovanja, Toma menja koncept akta i potencije i koncept delotvorne uzročnosti u sredstva kojima objašnjava stvorenu prirodu stvari.

Kako Svini (Sweeney) primećuje u studiji o Tominim ranim tekstovima posvećenim realnoj razlici, bivstvovanje i suština postavljeni su „potpuno unutar okvira delotvorne uzročnosti, odnosa posledica–uzrok između stvorenine i Boga“.⁴⁴ Unutar tog okvira, bivstvovanje je princip aktualnosti i izvor kontingencije, a suština princip štagstva ili inteligibilnosti i izvor nužnosti. No, kako se ta dva principa slažu i koja vrsta delotvorne recipročnosti i proporcije postoji između njih jesu problemi koji su ostali bez odgovora. Zato je svetac morao da se okrene pojmu učestvovanja.

424

Primena jezika učestvovanja na realnu razliku retka je u Tominim ranim delima. Akt–potencija i učestvovanje razvijani su bez zajedničkih tačaka i tek u *Sumi protiv pagana* Akvinac sjedinjuje dva toka. Kasnije ćemo se vratiti drugoj knjizi *Sume*, kada budemo razmatrali pojam učestvovanja. No, pre toga potrebno je napraviti stanku da bismo pobliže ispitali koreniti preobražaj aristotelovskog razumevanja akta i potencije kod Tome, uvođenjem razlike između suštine i bivstvovanja.

Odvajanje akta od forme

Poglavlje 54 („Složenost od supstancije i bivstvovanja nije isto što i složenost od stvari i forme“⁴⁵) u potpunosti je posvećeno demonstraciji toga da se složenost od supstancije i bivstvovanja razlikuje od složenosti forme i materije. Pošto je ustvrdio da je materija tek deo supstancije i da je forma komplementarna bivstvovanju, a ne identična s njim, Toma zaključuje da se „bivstvovanje spram forme odnosi kao aktualnost“.⁴⁶

On primećuje da materijalna bića imaju dvostruku složenost, supstancijalnu složenost od forme i materije i egzistencijalnu složenost od složene supstancije i samog bivstvovanja. Čak i u bićima koja nisu složena od forme i materije, u anđelima, postoji složenost forme i bivstvovanja.

43 Up. ST I, q. 44, a. 1, ad 3 (Akvinški 2005: 376).

44 Sweeney 1963: 127.

45 „Quod non est idem componi ex substantia et esse, et materia et forma“, Akvinški 1993: 568.

46 „Deinde quia ad ipsam etiam formam comparatur ipsum esse ut actus“, isto. Za to, up. Gilson 1952: 174.

Otud, Toma zaključuje da su akt i potencija, a ne forma i materija, koekstenzivni sa stvorenom stvarnošću:

Prema tome tako je jasno da složenost od aktualnosti i potencijalnosti obuhvaća više nego složenost od forme i stvari. Stoga su tvar i forma dijelovi prirodne supstancije, dok su potencijalnost i aktualnost dijelovi zajedničkog bića. I zbog toga što god prati potencijalnost i aktualnost, ukoliko su takve, zajedničko je svim stvorenim tvarnim i netvarnim supstancijama, kao npr. *primiti i biti primljen, usavršiti i biti usavršen*.⁴⁷

Teško da je moguće prenglasiti važnost razdvajanja forme od akta: „Toma Akvinski nije mogao postaviti egzistenciju (*esse*) kao akt same supstancije koja je aktualizovana svojom formom, a da istovremeno ne donese odluku koja, s obzirom na Aristotelovu metafiziku, nije ništa manje do revolucionarna. On je upravo nameravao da razdvoji dva pojma, formu i akt. To je baš ono što je i postigao i što možda ostaje do dana današnjeg najveći doprinos koji je neki pojedinac ikada dao nauci o biću“.⁴⁸

425

To razdvajanje ne označava samo prekid s grčkim filozofskim mišljenjem o biću već i s tradicionalnim hrišćanskim poimanjem Boga. Prvo, razdvajanje akta od forme značilo je odvajanje bića od forme. Grčka filozofija uvek je razumevala bivstvovanje kao formalno, kao što su prethodni hrišćanski teolozi razumevali božje bivstvovanje kao esencijalno ili formalno.⁴⁹ Drugo, razdvajanje akta i forme takođe je značilo odvajanje bivstvovanja od granice. Za Aristotela i sve njegov prethodnike, *apejron* je korišćen kao negativan koncept, ne samo u smislu bezgraničnosti već i u smislu onog što je bez forme, i što je, otud, neinteligibilno. To je privacija, odustvo celovitosti i dovršenosti ili, kako kaže Aristotel: „I savršeno nije ništa što nema svršetka, a svršetak je granica“.⁵⁰

S Plotinom (Πλωτῖνος) i novoplatoničarima dolazi do važnog pomaka u upotrebi pojma *apejron*. Sada je neograničeno povezano s formom, tako da biće biva označeno kao „beskonačna forma“.⁵¹ Ovu su upotrebu

47 „Sic igitur patet quod compositio actus et potentiae est in plus quam compositio formae et materiae. Unde materia et forma dividunt substantiam naturalem: potentia autem et actus dividunt ens commune. Et propter hoc quaecumque quidem consequuntur potentiam et actum in quantum huiusmodi, sunt communia substantiis materialibus et immaterialibus creatis: sicut recipere et recipi, perficere et perfici“, Akvinski 1993: 570; umesto *prirodnog bića* stavljeno je *zajedničkog bića*.

48 Gilson 1952: 174.

49 Za filološko i pojmovno zaleđe toga u antici, up. Kahn 2009a, 2009b; za sažet pregled kontrasta u odnosu na Tomu, up. Buersmeyer 1986.

50 *Fizika* III, 207a 14 (Aristotel 1988b: 77). Za ove osnovne informacije oslanjam se na tekstove N. Klarka (Clarke 1952a, 1952b).

51 Taj se pojam beskonačne forme pojavljuje u novoplatonističkoj *Knjizi o uzrocima* koju je Toma poznavao i komentarisao. „Suština učenja rezimirana je i preneti

preuzeli rani sholastičari preko Pseudo-Dionisija i Jovana Damaskina (Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, Ἰωάννης Δαμασκῆνος) koji je o Bogu govorio kao o „beskonačnom okeanu“.⁵² Do Tominog vremena postalo je uobičajeno povezivanje beskonačnosti i Boga, iako su još uvek postojali „džepovi otpora“ među onima koji su i dalje povezivali beskonačnost s neinteligibilnošću ili su se plašili da je ugrožena sama lepota ukoliko je božja suština beskonačna, pošto, kako im se činilo, jedna vrsta suštine kojoj konačni duhovi imaju pristupa mora i sama biti konačna.⁵³ Otud, hrišćanski teolozi nisu bili nepripremljeni za pojam *Ipsum esse subsistens* kao beskonačnosti. No, nisu bili pripremljeni na pojam *Ipsum essea* kao beskonačnog *akta*.

426

Za Aristotela, akt je uvek bio formalni akt.⁵⁴ Otud, akt je bio nerazdvojiv od ograničenja ili od inteligibilnosti koju Toma povezuje sa suštinom. Formalni je akt kod Aristotela uvek najviši mogući akt. Kod Tome, on se može razumevati samo kao potencija za bivstvovanje, tj. potencija za akt koji nema formu, koji nije forma i koji, otud, jeste u stanju da aktualizuje sve forme.⁵⁵ To razdvajanje akta od forme omogućilo je Tomi iz Akvina da u jedan teorijski okvir sjedini učestvovanje i akt-potenciju.

Ipsum esse subsistens i učestvovanje

U ranim spisima Toma učestvovanje opisuje skoro uvek u kategorijama primanja. Verovatno se najdetaljniji opis učestvovanja nalazi u *Izlaganju Boetijevog spisa O sedmicama*:

pod priručnom formulom *omnis forma pura est infinita* (svaka je čista forma bekonačna) i izgleda da je bila prihvaćena u jednom ili drugom obliku kao temeljna kategorija mišljenja kod najvećeg dela Tominih prethodnika i savremenika“, Clarke 1952a: 149-150.

52 I Tomi je to bilo poznato: „No, ovo ime *koji jeste* označava bivstvovanje u apsolutnom smislu koji nije određen nekim dodatkom; i zato, kaže Damaskin ... ono označava izvestan beskonačni okean supstancije bez ikakve specifikacije (*sed hoc nomen qui est dicit esse absolutum et indeterminatum per aliquid additum; et ideo dicit Damascenus ... sed significat quoddam pelagus substantiae infinitum, quasi non determinatum*)“, *In I Sent.*, d. 8, q. 1, ad 4.

53 Za to, vidi Sweeney 1957a i 1957b.

54 „[J]er isto su ‘jedan čovjek’, ‘bivajući čovjek’ i ‘on je jedan bivajući čovjek’“, *Metafizika III*, 1003b 25-27 (Aristotel 1988a: 77). Stagiranin će reći u *Drugoj analitici* (2, 7, 92b 10-11), da „su različiti suština čoveka i postojanje čoveka“ (Aristotel 1970: 333), ali to nema nikakve veze s realnom razlikom ili s bivstvom kao samostalnim metafizičkim principom; za smisao ovog mesta kod Aristotela, up. Owens 1946 i Owens 1993.

55 ST I, q. 4, a. 1, ad 3: „Na treći razlog treba reći da je samo bivstvovanje najsavšenije od svega. Prema svemu naime odnosi se kao aktualnost. Ništa doista ne posjeduje sposobnost prijelaza u aktualnost osim ukoliko već postoji. Stoga je samo bivstvovanje aktualnost svih stvari, pa čak i samih formi (*Ad tertium dicendum quod ipsum esse est perfectissimum omnium, comparatur enim ad omnia ut actus. Nihil enim habet actualitatem, nisi inquantum est, unde ipsum esse est actualitas omnium rerum, et etiam ipsarum formarum*)“, Akvinski 1990: 293-294.

Udioništvovali znači uzeti udio. I zato, kad neka stvar djelomično prima nešto što drugoj pripada cjelovito, o njoj se kaže da u tome udioništvuje, kao što se kaže da čovjek udioništvuje u 'osjetilnom biću' jer ne posjeduje narav osjetilnog bića u svoj njegovoj općenitosti; isto tako Sokrat udioništvuje u 'čovjeku'. Slično i podmet udioništvuje u akcideniji i tvar u formi, jer se supstancijalna ili akcidentalna forma – koja je po svom pojmu općenita – ograničuje na ovaj ili onaj podmet. A slično se kaže i da učinak udioništvuje u svojem uzroku, i to posebno kad njegova sila nije ravna sili njegova uzroka, kao kada kažemo da zrak udioništvuje u svjetlu sunca jer ga ne prima u takvu sjaju kakvo je ono u suncu.⁵⁶

Tekst ne pominje suštinu i bivstvovanje jer su oni predmet ilustracija. Takođe, ne uključuje nikakvu direktnu primenu principa akta i potencije. Kao što smo rekli, sve do *Sume protiv pagana* Toma nije spojio učestvovanje i akt–potenciju. U drugoj knjizi ove sume, poglavlje 52, kaže nam da pošto je samo bivstvovanje božja svojstvena priroda, druge stvari mogu posedovati bivstvovanje samo na način učestvovanja, a potom dodaje: „Prema tome, svima koji nisu iskonski djelatelj, bivstvovanje pripada po nekom udioništvovanju“.⁵⁷ Zaključuje da su supstancija i bivstvovanje identični samo u Bogu i da, otud, moraju obrazovati složenost u svim drugim bićima. No, tek u narednom poglavlju on eksplicitno inkorporira učestvovanje u teorijski okvir akta i potencije:

427

„Svaka stvar koja u nečem udioništvuje odnosi se na ono u čemu udioništvuje kao potencijalnost spram aktualnosti. Doista, stvar koja udioništvuje biva u aktu takva po onom u čemu udioništvuje. A pokazano je (pogl. 15) da je samo Bog po svojoj biti biće, dok sve ostale stvari u samom bivstvovanju udioništvuju. Prema tome, svaka stvorena supstancija odnosi se spram svoga bivstvovanja kao potencijalnost spram aktualnosti.“⁵⁸

Upotreba akta i potencije da bi se objasnilo učestvovanje rezultira ne samo u spajanju tih dvaju aspekata Tomine misli već i u modifikaciji samog teorijskog okvira akta i potencije. Posledica jeste to da dva osnovna principa

56 *In De hebd.*, l. 2: „Est autem participare quasi partem capere; et ideo quando aliquid particulariter recipit id quod ad alterum pertinet, universaliter dicitur participare illud; sicut homo dicitur participare animal, quia non habet rationem animalis secundum totam communitatem; et eadem ratione Socrates participat hominem; similiter etiam subiectum participat accidens, et materia formam, quia forma substantialis vel accidentalis, quae de sui ratione communis est, determinatur ad hoc vel ad illud subiectum; et similiter effectus dicitur participare suam causam, et praecipue quando non adaequat virtutem suae causae; puta, si dicamus quod aer participat lucem solis, quia non recipit eam in ea claritate qua est in sole“, Akvinski 1996: 371.

57 „Ipsum igitur esse competit omnibus aliis a primo agente per participationem quandam“, Akvinski 1993: 564.

58 „Item. Omne participans aliquid comparatur ad ipsum quod participatur ut potentia ad actum: per id enim quod participatur fit participans actu tale. Ostensum autem est supra quod solus Deus est essentialiter ens, omnia autem alia participant ipsum esse. Comparatur igitur substantia omnis creata ad suum esse sicut potentia ad actum“, Akvinski 1993: 566.

(akt-potencija kao sjedinjena složenost i primarnost akta) ostaju, ali u promenjenim oblicima koji su u stanju da se prilagode pojmu učestvovanja. Ti oblici jesu a) ograničenje akta potencijom i b) savršenost akta. Kao što Toma koristi početna dva principa da bi stigao do pojma delotvorne uzročnosti kao odnosa akt-akt, tako koristi njihove modifikacije ne bi li razvio pojam delotvorne uzročnosti koji je posredovan formalnom uzročnošću.

Ograničenje akta potencijom i savršenost akta

Princip *actus non limitatur nisi per potentiam* Žilson posmatra kao nužnu posledicu Tominog razumevanja Boga kao *Ipsum esse subsistensa*. Ovens sledi tu liniju razumevanja primećujući da ako jeste božja priroda, bivstvovanje ne može biti priroda ničeg drugog, te, otud, u složenost s prirodoma drugima od sebe mora ulaziti kao akt.

428

Princip da bivstvovanje koje nije ograničeno jeste beskonačno Toma prvi put iznosi u poglavlju 43. prve knjige *Sume protiv pagana*, prilikom razmatranja božje beskonačnosti. Tamo kaže da „aktualnost koja ne postoji ni u jednom nosiocu, ničim nije ograničena“.⁵⁹ Primećujući da je Bog akt koji ni na koji način ne postoji u drugom, zaključuje da je Bog *ipsum esse infinitum*. U 52. poglavlju druge knjige vraća se toj temi: „A subzistentno bivstvovanje treba da bude beskonačno, jer ne biva ograničeno nekim primateljem“.⁶⁰ Ovde je, međutim, beskonačnost Boga povezana s njegovom savršenošću i upotrebljena za demonstraciju da može postojati samo jedan bog. Otud, Toma može da poistoveti bivstvovanje s apsolutnom savršenošću. Bivstvovanje se sada može videti i kao spoljašnja priroda (Bog) i kao unutrašnji princip savršenosti, sa suštinom kao unutrašnjim principom koji ograničava tu savršenost na modus konkretnog štatstva.

Sušтина kao unutrašnje ograničenje jeste princip koji istovremeno rešava dva problema. U *Raspravljenim pitanjima o božjoj moći* Toma primećuje da bivstvovanje nije ograničeno na isti način na koji je potencija ograničena aktom, već pre na način na koji je akt ograničen potencijom.⁶¹ Materija, na primer, jeste potencija koja je ograničena suštinom ili formalnim aktom. Sledeći taj obrazac, očekivalo bi se da suščina kao potencija bude ograničena bivstvovanjem. Ipak, suščina ima ograničavajuću funkciju. Suščina ograničava i ono što leži ispod nje i ono što se nalazi iznad nje. Drugim rečima, forma ograničava i kvalitativno i kvantitativno.

59 „Actus igitur in nullo existens nullo terminatur“, Akvinski 1993: 186.

60 „Esse autem subsistens oportet esse infinitum: quia non terminatur aliquo recipiente“, Akvinski 1993: 562.

61 *De pot.*, q. 7, a. 2, ad 9.

Kao što smo videli, Tomin argument za apsolutnu savršenost Boga zasnovan je na božjoj prirodi kao beskonačnog bića, a to je nadalje zasnovano na Bogu kao *Ipsum esse subsistens*. Bivstvovanje je čist akt; takođe bivstvovanje je ono što dovršava⁶² ili aktualizuje svaku formu.⁶³ Otud nam Toma kaže da savršenost stvari zavisi od stupnja aktualnosti koju stvar poseduje.⁶⁴ Bivstvovanje je za njega „aktualnost svih akata i s tog razloga savršenost svih savršenstava (*esse est actualitas omnium actuum, et propter hoc est perfectio omnium perfectionum*)“.⁶⁵

Ukoliko je bivstvovanje božja suština to nužnim načinom mora voditi posledici da su stvorene stvari, pomoću učestvovanja u stvorenom bivstvovanju, u stanju da učestvuju u prirodi koja prevazilazi njihovu. Aktualizovanje supstancije po definiciji jeste njeno učestvovanje u višem aktu.⁶⁶ Princip koji podleži ovome jeste da je akt uvek savršeniji od potencije.⁶⁷

Ključno je zapaziti da ne postoji *formalni* identitet između akta i potencije, odnosno da bivstvovanje i suština nisu dva različita stupnja jedne te iste prirode.⁶⁸ Kao principi, oni predstavljaju dve različite prirode i njihova složenost proizvodi učestvovanje niže prirode u višoj. Njihova proporcionalnost jednog prema drugom, otud, počiva na kapacitetu suštine stvorene stvari da „primi“ i ograniči čist akt bez uništavanja temeljne savršenosti tog akta i njegovog kapaciteta da usavršava. S tog razloga, Toma može u poglavlju 54 da govori o onim osobinama koje sva stvorena bića imaju kao zajedničke: „I zbog toga što god prati potencijalnost i aktualnost, ukoliko su takve, zajedničko je svim stvorenim stvarnim i netvornim supstancijama, kao npr. *primiti* i *biti primljen, usavršiti* i *biti usavršen*“.⁶⁹ Primarnost akta u odnosu na potenciju ukazuje na primarnu zavisnost suštine od bivstvovanja. Veća savršenost akta osnažuje tu primarnu zavisnost. Zato Toma može govoriti o bivstvovanju kao onom što usavršava i o suštini kao o onom što je usavršeno. Zato jeste u stanju da govori o bivstvovanju kao onom po čemu stvorevine slične tvorcu (pogl. 53). Bivstvovanje je ono po čemu svaka stvorena stvar učestvuje

429

62 *Quodl.*, 12, q. 5, a. 5.

63 Up. ST I, q. 4, a. 1 ad 3 (Akvinski 1990: 293–294).

64 Up. ST I, q. 5, a. 1 (Akvinski 2005: 310–311).

65 *De pot.*, q. 7, a. 2, ad 9. Up. i ST I, q. 4, a. 1 ad 3 i I, q. 4, a. 2.

66 *Quodl.*, 12, q. 5, a. 5.

67 *De pot.*, q. 7, a. 2 ad 9.

68 Jer da jesu tada bi bivstvovanje bilo samo postavljanje suštine delotvornom uzročnošću izvan njenih uzroka, te između njih bi postojala samo razumska razlika.

69 „Et propter hoc quaecumque quidem consequuntur potentiam et actum in quantum huiusmodi, sunt communia substantiis materialibus et immaterialibus creatis: sicut recipere et recipi, perficere et perfici“, Akvinski 1993: 570.

u *Ipsum esseu*.⁷⁰ S tog razloga, bivstvovanje jeste izvor dobrog i savršenosti u svim stvorenim stvarima.⁷¹

Bivstvovanje i egzistencijalno učestvovanje

Već smo videli da je unutar okvira akta i potencije bivstvovanje prva stvorena posledica delatnosti Boga kao delotvornog uzroka. To sve postojeće stvari dovodi u direktnu uzročnu zavisnost od Boga, čineći od bivstvovanja najunutarnjiju stvarnost svih bića.⁷² Ono što nije jasno unutar ovog okvira jeste priroda odnosa između *Ipsum esse subsistensa* i stvorenog bivstvovanja. Takođe, nije jasan ni uzročni odnos između Boga i suštine, s jedne strane, i bivstvovanja i suštine, s druge. Pojam učestvovanja omogućuje Tomi da se bolje nosi s pobrojanim problemima.

430

Iako se poglavlja 52-54 ne bave naširoko egzistencijalnim učestvovanjem svi su elementi tamo prisutni. U poglavlju 53 Toma kaže da po bivstvovanju sve stvari slične Bogu, jer „upriličenje bilo koje stvorene supstancije Bogu biva po samom bivstvovanju“,⁷³ što direktno sledi iz rasprave o učestvovanju u kojem se za sva stvorena bića kaže da učestvuju u *ipsum esseu*. To učestvovanje treći je argument koji Toma uvodi da bi pokazao realnost razlike između suštine i bivstvovanja. Supstancija stvorenih bića ponaša se kao potencija prema bivstvovanju u kojem učestvuje.

Da je bivstvovanje takođe i unutrašnji izvor aktualnosti za supstanciju postaje jasno u ovom, 53. poglavlju. Bivstvovati nije tek fakat postojanja, činjenica smeštenosti u stanje postojanja izvan svog uzroka. Za Tomu, bivstvovati znači primiti sam akt koji aktualizuje kao princip realnosti. Bivstvovanje je nužno „samo“ u smislu da bez njega konkretna stvar ne može postojati. No, ono dolazi iz izvora koji je spoljan samoj supstanciji i konstituiše učešće te supstancije u prirodi drugoj od nje same.

Bivstvovanje u stvorenim stvarima jeste učestvovanje u *ipsum esseu*. *Učestvovanje je, dakle, egzistencijalno, ne formalno*.⁷⁴ Upravo to čini pojedinačno

70 Učestvovanje je kod Tome veoma razruđen pojam. Za analizu tipova učestvovanja u Tominoj metafizici, up. Wippel 1987.

71 Up. ST I, q. 5, a. 1 (Akvinski 2005: 310-311) i SCG I, 28 (Akvinski 1993: 141-143).

72 ST I, q. 8, a. 1, *resp.*: „A bivstvovanje je ono što je svakome prisnije i dublje od svega usađeno jer je najformalnije s obzirom na sve što se nalazi u nekoj stvari (*Esse autem est illud quod est magis intimum cuiuslibet, et quod profundius omnibus inest, cum sit formale respectu omnium quae in re sunt*)“, Akvinski 1990: 300 (prevod neznatno izmenjen); up. i *In II Sent.*, d. 1, q. 1, a. 4, *sol.*, *Q. de anima*, a. 9 s. c.

73 „Assimilatio autem cuiuslibet substantiae creatae ad Deum est per ipsum esse“, Akvinski 1993: 566.

74 Up. *In De hebd.*, c. 2 (Akvinski 1996: 366-381); ST I, q. 3, a. 4 *resp.* i q. 75, a. 5, ad 4 (Akvinski 1991: 283, 40).

najvažniji element Tominog učenja o učestvovanju. Ovde imamo razlog zašto je učestvovanje nužno povezano s delotvornom uzročnošću, jer Bog je delotvorni, ne formalni uzrok bivstvovanja stvari.⁷⁵

U primeni na bivstvovanje učenje o učestvovanju treba da bude očišćeno od svakog aspekta formalne uzročnosti. Zašto? Zato što bivstvovanje nije forma; ono aktualizuje i forme, ali samo nije forma. Toma će reći da je bivstvovanje „najformalnije“,⁷⁶ da je „prvo formalno“,⁷⁷ ali *apsolutno nigde i nikad* neće reći da je bivstvovanje forma.⁷⁸ Ono je „najformalnije“ jer se ponaša kao što se ponaša forma kod Aristotela, aktualizuje, ali nije aristotelovska forma, pošto ne specifikuje.

Ukoliko primena učestvovanja na delotvornu uzročnost kao stvaralačku uzročnost označava prekid s Aristotelom, tumačenje učestvovanja kao egzistencijalnog, a ne više formalnog, označava jednako dubok raskid s Platonom. Ako je Bog bivstvovanje, a ne ni suština ni forma, učestvovanje u njemu mora biti egzistencijalno. Nema forme koja bi se mogla deliti,⁷⁹ a pošto se u bivstvovanju koje je priroda (u Bogu) ne učestvuje kao u formi, nema mogućnosti ni za kakvu panteističku interpretaciju.

431

Suština i formalna uzročnost

Žilson zapaža da je Tomina reforma Aristotelove metafizike imala dve posledice s obzirom na uzročnost. Prvo, dala je mnogo preciznije razumevanje delotvorne uzročnosti nego kod Aristotela. „Druga posledica tomističke reforme metafizike bila je uvođenje jasne razlike između dva poretka, poretka formalne i poretka delotvorne uzročnosti. Formalna

75 Toma tvrdi da, iako nije deo definicije bića, „biti uzrokovan“ ipak jeste nužna posledica pojma učestvovanja: „Premda uzročni odnos ne ulazi u definiciju uzrokovanog bića, ipak proizlazi iz onih osobina koje spadaju u njegov pojam. Naime, iz toga da je nešto biće po učešću, slijedi da ju je uzrokovalo neko drugo biće. Stoga, ne može postojati takvo biće, a da ne bude uzrokovano, kao što ni čovjek ne može biti, a da nema sposobnosti smijeha. Ali, budući da uzročna zavisnost ne spada u pojam bića uopće, zato ima neko biće koje nije uzrokovano (*Ad primum ergo dicendum quod, licet habitudo ad causam non intret definitionem entis quod est causatum, tamen sequitur ad ea qua sunt de eius ratione, quia ex hoc quod aliquid per participationem est ens, sequitur quod sit causatum ab alio. Unde huiusmodi ens non potest esse, quin sit causatum; sicut nec homo, quin sit risibile. Sed quia esse causatum non est de ratione entis simpliciter, propter hoc invenitur aliquod ens non causatum*)“; ST I, q. 44, a. 1, ad 1 (Akvinski 2005: 376, neznatno izmenjen prevod).

76 SCG I, 23 (Akvinski 1993: 121), ST I, q. 7, a. 1, *resp.*, *De anima*, a. 1, ad 17, *De pot.*, q. 7, a. 2, ad 9. Up. i ST I, q. 8, a. 1, *resp.*

77 *In II Sent.*, d. 1, q. 1, a. 1, *sol.*

78 Up. *De sub. sep.*, c. 8 (Akvinski 1995: 232).

79 „Konačna priroda učinjena je egzistirajućom bez ikakvog dodatka u poretku prirode. Ništa od formalne prirode nije deljeno kada se učestvuje u bivstvovanju“, Owens 1963: 107.

uzročnost jeste ono što čini da stvari budu *šta* jesu i, na određeni način, takođe čini da one budu, pošto, da bi bilo, svako pojedinačno biće mora biti jedno *šta*. No, formalna uzročnost dominira celim područjem supstancija i njena svojstvena posledica jeste supstancijalnost, dok je delotvorna uzročnost nešto sasvim različito. Ona ne čini da stvari budu ono što jesu, ona čini da stvari budu.⁸⁰

Ta dva različita oblika uzrokovanja odgovaraju dvama različitim principima koji sačinjavaju sve postojeće stvari. Oni su drugačiji način da se izrazi složenost bivstvovanja i suštine.

432

Ako je forma uzrok bivstvovanja na svoj poseban način, to jest kao formalni uzrok, onda će ona u vlastitom poretku nužnim načinom određivati suštinu za bivstvovanje.⁸¹ Formalna uzročnost nužan je tip uzročnosti. Svi formalni rezultati nužno slede iz svojih formalnih uzroka, kako se može videti u matematičkim procedurama. Ukoliko njena forma određuje svaku prirodu da bude biće onda svaka priroda esencijalno jeste biće. Ničeg nema u samoj formi, međutim, što zahteva njeno podvođenje pod bilo kakvu delotvornu uzročnost. To da na nju deluje delotvorni uzrok ne sledi s nužnošću iz njene vlastite formalne prirode. Ukoliko njen akt bivstvovanja treba da joj na taj način bude dat spoljašnjim delotvornim uzrokom, taj akt samo može biti akcidentalan za nju u ovom poretku uzročnosti.

Na ovom mestu počinje da se pojavljuje ozbiljan problem. Ukoliko je stvoreno bivstvovanje prva stvorena posledica, aktualnost i izvor svih savršenstava stvari, koja je onda uloga suštine? Očito je da suština mora imati neku ulogu. Tačno pitanje jeste da li je ta funkcija pozitivna ili negativna. Drugim rečima, da li suština funkcioniše uzročno samo kao ograničavajući princip ili ispoljava formalnu uzročnost u punom smislu reči proizvođenja posebnog formalnog elementa u stvorenim stvarima? To su, međutim, pitanja koja prevazilaze temu ovog teksta.

Literatura

a) Originalna dela

St. Thomas Aquinas *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia* iussu Leonis XIII. O. M. edita., cura et studio fratrum praedictorum, Roma, 1882–). Dostupno na <http://www.corpusthomicum.org/repedleo.html> (posećeno 11. septembra 2014).

— *Corpus thomisticum*, kompletna dela u latinskom originalu, dostupno na: <http://www.corpusthomicum.org> (posećeno 11. septembra 2014).

80 Gilson 1952: 168–169.

81 Za to, up. pre svega Owens 1980; up. i Milidrag 2014.

- (1947) *Compendium of Theology*, translated by Cyril Vollert, S.F., S.T.D., St. Louis & London: B. Herder Book Co.
- (1949) *The Soul* translated by John Patrick Rowan, St. Louis & London: B. Herder Book Co. [*Quaestiones disputatae de anima*]
- (1952) *On the Power of God*, translated by the English Dominican Fathers, The Newman Press: Westminster, Maryland.
- (1983) *Quodlibetal Questions 1 and 2*, tr. Sandra Edwards, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- (1990) *Izbor iz djela*, dva toma, Prevod Veljko Gortan, Josip Barbarić. Zagreb: Naprijed.
- (1993) *Suma protiv pogana*, prevod o. Avgustin Pavlović. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- (1995) *Opuscula philosophica*, prvi tom, prev. o. Augustin Pavlović. Zagreb: Demetra.
- (1996) *Opuscula philosophica*, drugi tom, prev. o. Augustin Pavlović. Zagreb: Demetra.
- (2001) *Pariške rasprave Tome Akvinskoga. Raspravljena i kvodlibetalna pitanja*, prevod Augustin Pavlović O.P. Zagreb: Demetra.
- (2005) *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš, drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- (1996) *Commentary on the Book of Causes*, translated and annotated by Vincent A. Guagliardo, O.P., Charles R. Hess, O.P., Richard C. Taylor, Introduction by Vincent A. Guagliardo, O.P. Washington D. C.: The Catholic University of America Press.
- Aristotel (1970) *Organon*. Sa starogrčkog prevela dr Ksenija Atanasijević, Beograd: Kultura.
- (1988a) *Metafizika*. Prijevod s izvornika Tomislav Ladan, Zagreb: Globus, S.N. Liber.
- (1988b) *Fizika*. Prijevod s izvornika Tomislav Ladan, Zagreb: Globus, S.N. Liber.

433

b) ostalo

- Brock, Stephen L. (2007) „Harmonizing Plato and Aristotle on *Esse*: Thomas Aquinas and the *De hebdomadibus*“, *Nova et Vetera*, English Edition 5: 465-494.
- Buermeyer, Keith (1986) „The Verb and Existence“, *The New Scholasticism* 60: 145-162.
- Clarke, Norris W., S.J. (1952a) „The meaning of Participation in St. Thomas“, *Proceedings of American Catholic Philosophical Association* 26: 147-157.
- (1952b) „The Limitation of Act by Potency: Aristotelianism or Neoplatonism“, *The New Scholasticism* 26: 167-194.
- Cunningham, Francis A. S.J. (1974) „Averroes vs. Avicenna on Being“, *The New Scholasticism* 48: 185-218.
- (1988) *Essence and Existence in Thomism: A Mental vs. The „Real Distinction*“, Lanham: University Press of America.
- Fabro, Cornelio (1974) „The Intensive Hermeneutics of Thomistic Philosophy: The Notion of Participation“, *Review of Metaphysics* 27: 449-491.
- Gilson, Etienne (1952) *Being and Some Philosophers*, Toronto: Pontifical Institute for Mediaeval Studies.

- (1955) *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, New York: Random House.
- (1960) *Elements of Christian Philosophy*, Garden City, NY: Doubleday & Company.
- (1991) *The Spirit of Mediaeval Philosophy*, Notre Dame, London: University of Notre Dame Press.
- (2006) *The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Houser, R.E. (2007) „The Real Distinction and the Principles of Metaphysics: Avicenna and Aquinas“, u R.E. Houser (ed.), *Laudemus viros gloriosos. Essays in Honor of Armand Maurer*, CSB, Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press, str. 75-108.
- Kahn, Charles H. (2009a) „Why Existence Does Not Emerge as a Distinct Concept in Greek Philosophy“, u *Essays on Being*, Oxford: Oxford University Press, str. 62-74.
- (2009b) „The Greek Verb ‘To Be’ and the Concept of Being“, u *Essays on Being*, Oxford: Oxford University Press, str. 16-40.
- Nash, Peter W. (1957) „The Accidentality of *Esse* According to Giles of Rome“, *Gregorianum* 38: 103-115.
- Owens, Joseph, C.Ss.R. (1946) „An Aristotelian Text Related to the Distinction of Being and Essence“, *Proceedings of American Catholic Philosophical Association* 21: 165-172.
- (1963) *An Elementary Christian Metaphysics*, Toronto, Bruce Publishing.
- (1965) „Quiddity and Real Distinction in St. Thomas Aquinas“, *Mediaeval Studies* 27: 1-22.
- (1980) „The Accidental and Essential Character of Being in the Doctrine of St. Thomas Aquinas“, u *St. Thomas Aquinas on the Existence of God. Collected Papers of Joseph Owens, C. Ss. R.*, ed. John R. Catan, Albany: State University of New York Press, str. 52-96.
- (1993). „Aristotle and Aquinas“. U N. Kretzman, E. Stump (eds.), *The Cambridge Companion to Aquinas*. Cambridge: Cambridge University Press: 38-59.
- O’Shaughnessy, Thomas, S.J. (1959) „St. Thomas’s Changing Estimate of Avicenna’s Teaching on Existence as an Accident“, *The Modern Schoolman* 36: 245-260.
- Sweeney Leo (1957a) „Divine Infinity: 1150-1250“ *The Modern Schoolman* 35 (1957): 38-51.
- (1957b) „Some Mediaeval Opponents of Divine Infinity“, *Mediaeval Studies* 19 (1957): 233-245.
- (1963) „Existence/Essence in Thomas Aquinas’s Early Writings“, *Proceedings of American Catholic Philosophical Association* 37: 97-131.
- Taylor, J. C. (2002) „Essence and Existence“, *New Catholic Encyclopedia*, Washington, D.C, The Catholic University of America Press, tom 5, str. 363-368.
- Te Velde, Rudi A. (1995) *Participation and Substantiality in Thomas Aquinas*, Leiden, E.J. Brill.
- White, Kevin (2014) „Act and Fact: On a Disputed Question in Recent Thomistic Metaphysics“, *The Review of Metaphysics* 68: 287-312.
- Wippel, John (1987) „Thomas Aquinas and Participation“, u J. Wippel (ed.), *Studies in Medieval Philosophy*, Washington, D.C., The Catholic University of America Press 1987, str. 117-157.

- (2007) „The Latin Avicenna as a Source for Thomas Aquinas’s Metaphysics“, u *Metaphysical Themes in Thomas Aquinas II*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, str. 31–64.
- (2015) „Cornelio Fabro on the Distinction and Composition of Essence and *Esse*“, *The Review of Metaphysics* 68: 573–592.
- Wisnovsky, Robert (2005) „Avicenna and the Avicennian Tradition“, u Peter Adamson, Richard Taylor C. (eds.) *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 92–136.

Predrag Milidrag

The *esse-essentia* distinction in the *Summa Contra Gentiles*, II 52–54

Abstract

The article analyzes Aquinas’s arguments for real distinction between essence and being (*esse*) as presented in the chapters 52–54 of the second book of the *Summa contra gentiles*, in the wider context of his metaphysics. First, the paper analyzes the determinations of God on the basis of real distinction (*Ipsium esse subsistens*, creator, infinite perfection), and after that it analyzes the role of the act and potency, priority of act, separation of the act from the form in Aquinas’s understanding of *esse*, as well as the concept of existential participation; in doing so, the difference among those concepts in Plato and Aristotle and in Aquinas is accentuated. At the end, the paper analyzes the role of two kinds of causality, efficient and formal in real distinction.

Keywords: *esse*, being, essence, Thomas Aquinas, participation, *actus essendi*, *ipsum esse subsistens*, *Summa Contra Gentiles*.